

Kivándorlás Közép- és Délkelet-Európából 1881–1940

Overseas Migration From East-Central and South eastern Europe, 1880–1940, ed. Julianna Puskás, Akadémiai Kiadó, Budapest 1990. Studia Historica, Academiae Scientiarum Hungaricae, No. 191. 246.

Ez a kötet nem mindennapi jelenségről tesz tanúságot. Az az érdeklődés, amely a hatvanas évek óta egyre inkább növekszik az európai és transzatlanti népek első világháború előtti és utáni migrációja iránt, eredményezte Európa e részének különböző országaiból származó kutatóinak együttműködését e téma kutatásában. A találkozók sorából csupán néhányat kiemelve megemlíthetjük a következő konferenciákat: 1980 Pozsony¹, 1981 Krakkó², mindkét konferencia a Közép-, Észak- és Dél-Európai emigrációs jelenségek elméleti és metodológiai kutatásaival foglalkozott; 1984 Budapest³, 1987 Zágráb⁴; s végül egy nagyon jól sikerült kétnapos kerekasztal „Közép-, Észak- és Dél-Európa emigrációs jelenségeiről 1880–1939 között” címmel, amelyet Puskás Julianna és Andrzej Brozek szervezett a belgiumi leuveni X. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson. Ez utóbbi találkozás bizonyította leginkább azt, hogy a közel egy évtizedes kapcsolatok, a viták és találkozók meghozták a maguk eredményét. A migrációs problematikával foglalkozó, Európa e tájékáról származó kutatók az óceánon túliakkal együtt sikeresen dolgozták ki a dialógus közös nyelvét.

A migráció problematikájával Dirk Hoerder (Bréma) foglalkozik a legszélesebb perspektívában *A migráció és a nemzetközi munkaerőpiac az atlanti gazdasági rendszerben* (21–42) című tanulmányban. A „sűrű”, számos ragyogó és provokáló állítással teli szövegből csupán néhány szempontot szeretnénk most kiemelni. A 19. század hetvenes éveinek gazdasági struktúrája és ipari fejlettsége nagyjából egy szinten mozgott az észak-amerikai és az európai államokban. Ezután következett be az atlanti gazdasági rendszer kiépülése, amely leginkább a széles körű mobilitásra épült: Ebben a gazdasági rendszerben a munkaerőpiac részlegesen nemzetközivé vált. A 19. század második felében a munkaerő iránti igény hirtelen megnövekedett. 1871–1890 között Berlin lakossága például 1 millióról 2,5 millióra növekedett. A Ruhr-vidéken egyenesen „lengyel bányák” kialakulásáról beszéltek. Az első világháború után ezek az emberek továbbvándoroltak Franciaország és Belgium felé. A korszak határán Németország város lakóinak 54%-át külföldi állampolgárok alkották. Hasonló volt a helyzet Bécsben is. Európában, ebben az időben az ipari proletariátus felét vagy még annál is nagyobb részét a falusi származású bevándoroltak első hulláma alkotta. Az atlanti gazdasági rendszer két részre osztódott, az első részét Észak-Amerika és Nyugat-Európa a mezőgazdasági tájba illeszkedő ipari szigetei alkották, a második részét pedig a nyugat-európai mezőgazdaság. Ugyanakkor Európa keleti felében ugyancsak léteztek hasonló, ragadozó módon fejlődésnek induló ipari központok, úgymint Prága, Bécs, Szentpétervár, Lódz, amelyek nem kisebb vonzerőt gyakoroltak a munkaerőre, mint amekkora Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Svájc vonzereje volt. Németország és Anglia ugyanebben az időben exportálni kezdte munkaerő-feleslegét; Bécs hasonló helyzetben volt. A hazai munkaerőhiányokat, amelyek a kivándorlás miatt keletkeztek, mindenki külföldi munkásokkal igyekezett kitölteni, azonban sehol sem érték el azokat az arányokat, amelyeket ebben az időben Amerika produkált. A szerző részletesen Németország példáját mutatja be. A vándormunkások Európa e térségének szinte az egész területét betöltötték.

Puskás Julianna tanulmánya, melynek címe *A Magyarországról kiinduló tengerentúli kivándorlás makro- és mikroanalízisének néhány összefüggése* (43–58.) két részből áll. Az első tömören jellemzi a magyarországi migráció legalapvetőbb jellemvonásait. Egyúttal több olyan kérdést is megfogalmaz, amely szinte állandóan a viták középpontjában áll, ilyen például a kivándorlást kiváltó okok kérdése. Azt állítja (51.), hogy a politikai tényezők ezen okok között csupán másodrangúak. Az elvándorlás „pionírjai”, azok, akik elsőként hagyták el

falujukat (hiszen a falvak leginkább, ha nem is kizárólagosan, az elvándorlás állandó tartalék bázisát képezték), a kézművesek és az iparosok voltak. De kérdés: ők miért vándoroltak ki? Miért választották éppen ezt, és nem más helyet letelepedésükhöz? A szerző szerint a kivándorlók 35-40%-a visszaérkezett Magyarországra. Az írás második része leginkább statisztikai adatokra támaszkodik, s ezeket aztán konfrontálni tudja a más típusú források adataival. Egy északkelet-magyarországi faluban fölvetett interjúsorozat tanúsága nyomán a mikroanalízist javasolja, és ezt azzal indokolja, hogy hasonló következtetések levonására különféle utakon lehet eljutni, különféle anyag és különféle módszerek felhasználásával. A kivándorlási láz ebbe a faluba meglehetősen későn, a 20. század elejére jut el. A falu a legszorosabb kapcsolatokat az USA-beli New Brunswickkal, majd később a két háború közti időszakban a kanadai Hamiltonnal alakított ki. Puskás többek között határozottan állítja, hogy a falut a leggazdagabbak hagyták el. A lengyel kutatók számára nem meglepő a szerző más, a visszavándorlókat illető megállapítása sem. Azon személyek többsége, akik Amerikából visszatértek 1-2,5 hold földet vásároltak maguknak (56.). A korábban feltett kérdésre azonban, vagyis arra, hogy milyen okok vezették a kivándorlókat a Magyarországra való visszatérésre, illetve az Amerikában való maradásra, a szerző nem ad kielégítő választ. Válaszában inkább csak arról beszél, hogy az óceánon túl való maradás egyfajta győzelemként is felfogható. (Ez anyagi, illetve szélesebb értelemben véve a társadalmi ranglétrán való emelkedésként értelmezhető.) Ez a megállapítás hiányérzetet hagy maga után. Reméljük azonban, hogy Puskás Julianna valamikor részletesebb és teljesebb mértékben is hozzáférhetővé teszi kutatásait. Munkája egyébként a lengyel kutatók számára a Dudy-Dziewierz-féle tanulmány⁵ klasszikus mintájára emlékeztet.

Gellén József (Debrecen) a *Az 1914 előtti magyarországi kivándorlás rendszerelméleti megközelítése* című referátummal szerepel (89–106), amelyben az A. L. Mabogunje-féle modell⁶ módosítását is elvégzi. Gellén azt állítja, hogy a migráció egy szelektív folyamat volt, amelyet nagymértékben előre lehetett látni, és hatással voltak rá a gazdasági, demográfiai és politikai körülmények mellett más tényezők is. Ezek egyike az a „belső” szervezethez volt, amely saját és egyre szélesedő információbázissal tudott operálni. Egy bizonyos szinten és egy bizonyos idő után ez a folyamat önmozgásúvá vált (hasonlóképpen vélekedik Hoerder: 33.). Arról a hatásról van szó elsősorban, amelyet a mozgalom növekedésével egyenlő arányban érkező információáradat növekedése jelentett. Bár az információt befogadók tábora ezeket a híreket csupán szelektálva fogadta be, attól függően, hogy ki volt a hírek feladója. A „nadrágos emberektől” származó híreket, akik általában le akarták beszélni a falusiakat a kivándorlásról, különösen „bizalmatlansággal fogadták” (91.). Az Óceánon túl kialakuló új társadalom tulajdonképpen a küldő közösséggel folytonos társadalomként jött létre, amely egyúttal a kitelepülésre ösztönző nyomás eszközévé vált. „Ezek az információs csatornák” (ez annak a rendszernek a teljes „konceptualizációját” jelenti, amely a társadalmi kommunikációt és annak terjedését foglalja magába, melyből az emberek merítettek) tradíciót szülő szokásokká változtak. Nyomukban „kitaposott ösvényeken” történt a kivándorlás.

A szlovákok a Monarchia magyar részének 12%-át alkották, és a magyarországi kivándorlók 43%-át képezték. Az elvándorlók ezen csoportjának 58,9%-a Szlovákia északkeleti részéből származott. Róluk négy szerző szól: František Bielik (Pozsony) *A szlovák kivándorlás az 1880–1939-es években. A kutatás problémái* (59-73.), Ladislav Tajták (Eperjes) *A szlovák kivándorlás okai és következményei* (74-88.), Ján Sirácky (Pozsony) *Az alföldi szlovákok kivándorlásának problémái a 19. század végén és a 20. század elején* (205–220.), és végül jelentős mértékben erről szól Monika Glettlér (München) *A magyar kormányok magatartása a szlovák kivándorlókkal szemben 1885–1914 között* (107–118.). A felsoroltak közül mindegyikük nagyjából megegyezik a mozgalom számarányaiban. Bielik 620 000 személyről (65.) és 750 000 amerikai-szlovákról beszél az első világháború előtti időszakban (62.). Tajták 0,5 millió személyt említ. Hasonlóra becsüli e számot Monika

Glettler is saját könyvében.⁷ Bielik írásában azonban nem kellőképpen támasztja alá a tanulmányban szereplő végső adatot. Azt írja (62.), hogy a szlovákok tömeges kivándorlása az USA-ba 1939-ben fejeződött be, ugyanakkor azonban nem fordít kellő figyelmet azokra a változásokra, amelyek az amerikai bevándorlással kapcsolatos törvények terén a húszas évek elejétől kezdve következtek be. Bielik általános érvénnyel ismerteti a kivándorlás okait és a történeteket. Néhány szóval említi az amerikai településrendszert, az amerikai szlovákok szervezeteit és sajtóját (a 63-64. oldalon amerikai szlovák újságok szerepelnek, M. Glettler a 108. oldalon ugyanezt magyar helyesírással közli). A tanulmány további, nagyobb részét az Óceánon túli szlovák csoportok szlovák irodalmának áttekintésére szenteli. Vele és Tajtákkal kapcsolatban is leszögezhetjük azon benyomásunkat, hogy a szerzők nem ismerik vagy nem használják a létező témával kapcsolatos amerikai szakirodalmat, úgymint Greene,⁸ J. G. Alexander,⁹ J. Barton,¹⁰ M. Stolarik¹¹ munkáit, melyeket 1980-ig publikáltak, s melyekhez hasonlóan Lengyelországban Thomas D. Marzik¹² jelentetett meg. Tajták Bielikhez hasonlóan, rámutat a túlnépesedés és a földéhség problémáira, mint a migrációs hullámok legbiztosabb kiváltó okaira. Ezen állítások általánosítása azonban valószínűleg további kérdéseket hordoz magában. A legnagyobb arányú változásokra 1870–1914 között került sor. Tajták és Bielik, de ugyanígy Puskás Julianna is (55.) azt sugallja, hogy a legszegényebb vidékekről történt a kivándorlás. Vegyük figyelembe, hogy a Kelet-Szlovákiáról írt munkájában M. Glettler (117.) azt állítja, hogy azokon a vidékeken, ahol a legkönnyebb és egyúttal a leggyakoribb volt a kivándorlás, a legkevésbé sem lehet a legszegényebkekről beszélni. A Tajtákétól és Bielikétől eltérő megállapításra jutott Kořalka is, aki (17. és 239.) a cseh vidékekre való elvándorlással foglalkozik, valamint Szlovénia kapcsán M. Klemenčič (238.), aki azt írja, hogy az elvándorlás közel sem a legszegényebb vidékekről indult.

Jiří Kořalka (Prága) *a Megjegyzések a cseh kivándorlás jövőbeni modelljéről* című tanulmányában rámutat a Csehszlovákiában a hatvanas évektől publikált témával kapcsolatos szakirodalom hiányaira és fehér foltjaira. Ezeknek részben az az oka, hogy Csehszlovákiába nem jutott be a nyugati szakirodalom, és azok a könyvek, amelyek amerikai cseh szerzőktől származnak, még a csehszlovákiai irodalomjegyzékekbe sem kerültek be. A szerző említést tesz Chady, K. Bichy, C. Klimensch, C. Mochann, J. Wendl, K. J. Freeze, J. Barton munkáiról. A listához hozzátehetnénk még V. Laska¹³ munkáit is. Ezek a munkák leginkább a cseh kivándorlásnak a Habsburg Monarchia idejéből származó történetével foglalkoznak, és nagymértékben támaszkodnak az ezzel kapcsolatos statisztikai adatokra. A Monarchia csehországi részeiről származó kivándorlók létszáma valós és abszolút számokban jóval kisebb volt, mint a Monarchia más részein. Kořalka a továbbiakban a cseh kivándorlás néhány jellemvonását is felvázolja; aláhúzza, hogy a tengeren túlra vándorlók többsége nem tartozott a legszegényebb társadalmi rétegbe. A mozgalom úttörői közt kézművesek és kisbirtokosok voltak (239.), s ami az érdekes, s erről egyetlen egy szerző sem beszélt az eddigiek során, Kořalka feldolgozza az örökösödési jog változásait is, amely 1868 után megengedte a paraszti birtok szabad felosztását. Ír a tömeges kivándorlás politikai következményeiről, amely emigrációs nyomást gyakorolt az 1848-1849-es elbukott forradalom egykori aktivistáira is. Hasonló nyomás nehezedett a munkás aktivistákra és a szakszervezetek vezetőire is a sikertelen sztrájkok, a rendőrségi üldözések következtében. A politikai radikalizmus szokatlanul jellegzetes vonása a cseh emigrációnak, sőt Kořalka említést tesz arról is, hogy úgy tűnik számára: a cseh antiklerikalizmus és a cseh emigránsok radikalizmusa nem hordozott magában az Osztrák-Magyar Monarchia időszakából származó elemeket. Mindennek közelebbi konzekvenciái már Amerikában mérhetők le. Ennek a csoportnak a megérkezése ugyanis kezdettől fogva együtt jár a szabadgondolkodók, a liberálisok, az aktív politikálók csoportjával való egybeolvadással.¹⁴ Ezek az emberek (V. Náprstek, L. Klácel, F. B. Zbrubek nem voltak szürke, megtört vagy csatát veszített menekültek, akik a sikertelen forradalmat követő repressziók elől menekültek volna. Amerikába teli örömmel és

tenniakarással vándoroltak ki. Tervük szerint Amerikában „a hegyre épült” kolóniát akarták kiépíteni, amelyben megvalósulhattak volna a társadalmi valóságtól alkotott elképzeléseik álmái. Náprstek saját naplójában már 1847-ben leírta elképzeléseit „az ideális amerikai-cseh társadalomról”.¹⁵ A cseh kivándorlás későbbi modelljének (a 19. század végén és a 20. század elején) Kořalka elképzelései szerint hasonlítania kellett volna a skandináviai és a német modellhez, sokkal inkább, mint az ugyanebből a korból származó szlovák, lengyel vagy magyar kivándorlási modellekhez

Ralph Melville (Mainz) tanulmányának címe: *A végleges kivándorlás és az időleges migráció: a zsidó, a lengyel és az orosz kivándorlás a cári Oroszországból 1861–1914* (133–142). Abból a 2,8 millió személyből, akik az 1899–1914 közti években Észak-Amerikába kivándoroltak, 40%-ban található zsidók, 28%-ban lengyelek, 11%-ban fehéroroszkok, ukránok, kisoroszkok, 9%-ban litvánok, 5%-ban németek. Azok az idénymunkások, akik Németország és Oroszország közt ingáztak, szinte teljes egészében lengyelek voltak (134, 137-138.). A szerző elsősorban a zsidó kivándorlást elemzi aprólékosabban. Ennek első fázisa egybeesik a délnyugat-oroszországi zsidóellenes pogromok hullámával, az 1881–1882. évben III. Sándor politikájának idején. 1891-ben 20 000 zsidónak kellett elhagynia a moszkvai kormányzóság területét. A második nagyobb kivándorlási hullám a század kezdetének időszakára esik (visszatérés Kisinyovba, Siedlce és Bialymstokba). 1904 és 1908 között 0,5 millió személy (a csúcst 1906 jelentette 125 000 személlyel), 1914-ig pedig további 300 000 személy emigrált. Ez a kivándorlás 25 kormányzóságot érintett (ezekben 4,9 millió zsidó lakott, a mozgalom központjai a szerző állítása szerint a délnyugati kormányzóságok voltak, a suwalski, lomzynski, plocki; a kownói, a wilnoi, grodzienski, mikski, mohylewski, witebski). Melville azt írja, hogy a „legtöbb esetben a kivándorlás a családok egészét érintette”. Ugyanakkor tegyük hozzá, hogy sok korabeli, de napjainkban is publikáló szerző (akikre Melville nagyon keveset hivatkozik) hajlamos azt állítani, hogy a kivándorlási hullám kezdetén csupán az egyedülálló férfiak vándoroltak ki, és gyakran társultak hozzájuk legények és hajadonok is. A korabeli zsidó kivándorlás jellemvonásai megegyeznek a nem zsidókéival. Ugyanúgy, mint a galíciai vagy a királyságbeli parasztok, a kelet-európai zsidók is a jobb életet, a jobb fizetéseket keresve vándoroltak ki. Ugyanazon plakátok biztatták őket az aranykeresésre, mint amelyek más nyelveken is kint voltak az amerikai városok utcáin. A kivándorlók fiatal, nőtlen férfiak voltak, teli létfeltételeik javításába vetett beválatlan reményekkel (Melville inkább egész családok kivándorlásáról beszél). A pogromok kiváltó okként való feltüntetését már ugyancsak megkérdőjelezték. Sokan úgy vélték ugyanis, hogy a pogrom, ahogy jött, úgy el is múlik. Sokan, főleg az ortodox családfők ellenezték az emigrációt, és úgy vélték, hogy Amerika számukra „trayf”-ot¹⁶ jelent. Egyetértve a hagyományos szemlélettel Melville kiemeli (135.), hogy ebben a csoportban rendkívül ritka volt a visszatérés. „Az Oroszországot elhagyó zsidók döntése végleges döntés volt “ Ez azonban nem mindig volt így. Jonathan Sarn imponáló módon írja le, hogy leginkább 1900 előtt, de az első világháborúig kiterjedően is a zsidó kivándorlók 15-20% a tért vissza Oroszországba. Ezt a tanulmányt szintén érdemes fellapozni.¹⁷ A zsidók visszatérésének korabeli mozgalmát egyébként L. Krzywicki¹⁸ már áttekintette.

A tanulmány következő fejezete a lengyelek kivándorlásával foglalkozik az „orosz megszállás” területéről. Ezzel kapcsolatban csak azt jegyezzük meg, hogy minden egyes forrás és feldolgozás arról beszél, hogy a századforduló idején az USA-ban az innen származó lengyelek 80%-a segédmunkásként dolgozott, Johnstowban például a lengyelek 87%-a, Pittsburghban pedig a lengyelek 90%-a szakképzetlen munkásként volt foglalkoztatva.¹⁹

Félreértésre ad okot a tanulmány harmadik része, ahol Melville „az etnikai oroszok” kivándorlásáról beszél. Ezen a fogalmon ő leginkább a fehéroroszkok, ukránok és időnként a litvánok kiterjedt csoportjait is érti. Ez a pontatlanság az okozója annak, hogy szövegének főleg az utolsó része nem különösképpen értékes.

A délszlávok migrációjával három szöveg foglalkozik: Ivan Čizmić (Zágráb) *A horvátok kivándorlása 1880–1914* (143–167.), Vesny Mikačić (Zágráb) *A jugoszláv népek két háború közötti tengerentúli kivándorlása* (168–190.), Matjaz Klemenčič (Maribor) *A migráció történetének kutatási forrásai: Szlovénia példája* (191–204.).

A krakkói Jagellói Egyetemről Andrzej Brozek cikke *A lengyel területek 1939 előtti kivándorlásának forrásai és historiográfiai adatai* címmel szintén a forrásokról értekezik (119–132.). A tiszta fogalmakkal operáló jól kifejtett írás (ugyanazt sajnos nem minden publikált szövegre lehet elmondani ebben a kiadványban) kritika alá veszi az információkat, elemzi a forrásokat és a feldolgozott statisztikai és egyéb anyagokat, a levéltárak információit, a sajtót és más nyomtatott kiadványokat, beleértve a század elejétől a nyolcvanas évekig publikált e témával kapcsolatos irodalmat is.

A két utolsó szöveg Hoppál Mihály (Budapest) *Az etnikai identifikáció és a szimbolikus etnicitás a dél-indianai amerikai-magyarok körében* (221–226.) és Niedermüller Péter (Budapest) *Az emigrációkutatás antropológiai megközelítése* (227–235.) című írása. Hoppál először értelmezi a főleg az amerikai szociológiai irodalomban kibontakozó viták során kialakult definíciókat. Az inkább kommunikéhez, mint tanulmányhoz hasonlító írás összegzi azokat a megfigyeléseket, amelyeket 1984-ben magyar etnográfusok egy csoportja végzett a South Bend és Indiana területén. Niedermüller Péter cikke áttekintést ad az emigráció kérdésének szentelt kortárs amerikai antropológiai, folklorisztikai és etnográfiai irodalomról. Az ezzel kapcsolatos lengyel szálakat Alexander Posem-Zielinski²⁰ foglalta össze.

Ahogy ez gyakran megtörténik, ebben az esetben is imponáló a könyv végén elhelyezett vita-összefoglaló. A felsorolt problémák a következő csoportokba rendezhetők:

1. *A belső és külső migráció kérdései.* Ebben a témában a folyamatok bonyolultságára helyeződik a fő hangsúly. A flamandok kivándorlásának esete például, akik francia nyelvterületekre vándoroltak ki, statisztikailag a belső migrációhoz tartozik, de kulturális szemszögből külső migrációról beszélhetünk (Hoerder 236.). Szó esett tehát a kulturális migráció tényéről is. A falusi származású kivándorlók kivándorlásának ügye az európai iparvidékekre ugyanazokat a problémákat veti fel, amelyeket az amerikai kivándorlás körülményei is tartalmaznak. 2. *A migráció geográfiai és etnikailag kevert területei.* 3. *A statisztika mint a migráció folyamatainak kutatásaival foglalkozó irodalom történeti forrása.* 4. *A migráció jellegzetességei.* Például: ki az elvándorló, és ki nem? Hoerder többek között rámutatott a munkahelyeiket változtató csoportok mozgására is. Čizmić ugyanakkor az úgynevezett lánc-migrációt említi. 5. *Az emigráció motívumai.* 6. *A visszavándorlás.* Hoerder feltételezi, hogy a kivándorlás, bevándorlás terminus használata elhomályosítja a történelmi folyamatok által vázolt képet. Sokkal megfelelőbb volna mindkét esetben a migrációt mint szakterminust használni. Tévedett ugyanakkor Gellén (242.), amikor azt állította a vita során, hogy legtöbben azok közül, akik visszatértek az USA-ból, egy-két évig tartózkodtak kint. Az USA-ból való visszatérés leggyakrabban öt év eltelté után következett be. Ugyanezt állítja Puskás J. (55.), és hasonlóak voltak a visszatért finnek, svédek, olaszok, görögök és lengyelek adatai is.²¹ 7. *Az etnikai tudat:* Hoerder kitart állítása mellett, hogy a visszatérők magukkal hozták a technikai tudományok új felfedezéseit ugyanúgy, mint a demokratikus társadalmi rendszer működésének alapismereteit. Ausztriában a visszavándorlók csoportját nemkívánatos elemekként tartották számon épp azért, mert visszatérve, „eszmékkal voltak telítve” (243.). A. Brozek ráadásul a kivándorlók szerepének tudja be az első világháború után Közép- és Kelet-Európában végbemenő függetlenségi folyamatok beindítását is. Ugyanő ennek tulajdonítja a migráció hatására végbemenő, a nemzettudatban bekövetkező változásokat is. Čizmić és Klemenčič kiemelték az etnikai sajtó szerepét ebben a folyamatban. 8. *Integráció és asszimiláció.* Brozek az asszimiláció és akkulturáció folyamatában a cenzúra kezdetét 1914-re teszi.

Az alatt a hét év alatt, amely az említett tanulmányok megírása óta eltelt, a tudomány

jelentős haladást ért el ezekben a kérdésekben is. Ha ez valóban így van, akkor mindez jelentős mértékben köszönhető a budapesti konferenciának, valamint azon találkozóknak, ahol Közép-Európa e témával foglalkozó kutatói találkozhattak egymással. A könyvben publikált állítások közül sok-maradandó része a szakirodalomnak a jövőben is. Ugyanakkor számos, most feltett kérdés még megválaszolásra vár. Köszönhető ez a Puskás Julianna által végzett szerkesztői munkának s e munka nagy jelentőségének.

Adam Waleszek

Fordította: Monika Sagun

JEGYZETEK

- 1 Zbornik: *Vyst'ahovallectvo a život krajanov vo svete*, Matica slovenská, 1982.
- 2 A konferencia anyaga megjelent nyomtatásban is: *Emigration from Norther, Central and Southern Europe: Theoretical and Methodological Principles of Research*. International Symposium, Krakow, November 9-11, 1981, Krakow, 1984, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Polonijne, 8.
- 3 A konferencián három más, a recenzált kötetben nem publikált referátum is elhangzott, Groniowski Krzysztoftól, Wawrykiewicz Malgorzatától, Babinski Grzegorzról.
- 4 Az elhangzott referátumokat egy külön kiadásban jelentette meg a *Migracijske Teme* 1988. 1-2. című folyóirat.
- 5 Wies malopolska a emigracja amerykanska. Studium wsi Babica powiatu rzeszowskiego. Warszawa-Poznan, 1938.
- 6 Systems Approach to a Theory of Rural-Urban Migration. In: *Man Space and Environment*, eds. Englisch, P. W. Mayfield R. C., London-New York, 1972, 196-206.
- 7 Pittsburg - Wien - Budapest. Programm und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1990. Wien 1980, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Studien zur Geschichte der Österreich - Ungarischen Monarchie, Band XIX.
- 8 Greene, V. R.: *Slavic Community on Strike: Immigrant Labor in Pennsylvania Anthracite*. Notre Dame, 1968.
- 9 Staying together: Chain Migration and Paterns of Slovak Settlement in Pittsburgh Prior to World War I. *Journal of American Ethnic History I* (1981), no 1, 56-83.
- 10 Peasants and Strangers. Italians, Rumanians and Slovaks in an American City, 1890-1950. Cambridge, 1975.
- 11 Stolarik, M. - Megles, S. - Tybor, M.: *The Slovak Community in Cleveland*. Cleveland 1978, Cleveland Ethnic Heritage Series. Később Stolarik publikálta még: *Growing Up on the South Side. Three Generations of Slovaks in Bethlehem, Pennsylvania, 1884-1976*. Lewisburg, 1985.
- 12 Raport to stanie amerykanskich badan naukowych poswieconych emigracji slowackiej oraz slowackiej grupie etnicznej w Ameryce. *Przeglad Polonijni* 1984, nr 1, 81-90.
- 13 The Czechs in America 1633-1977. Dobbs Ferry 1978.
- 14 Vö. Bicha K. nem idézett munkájával: *Setling Accounts with and Old Adversary. The Decatholicization of Czech Immigrants in America*. *Social History-Histoire Sociale*, 8 (November 1972), 45-60.
- 15 Čapek T.: *The Czechs in America: A Study of Their National Cultural, Political, Social, Economic and Religious Life*. Boston 1920. 126.; Schnejrov R.: *Free Thought and Socialism in the Czech Community in Chicago, 1875-1887*. In: *Struggle a Hard Battle. Essays on Working Class Immigrants*. ed. Hoerder, D.: DeKalb 1986, 124, a továbbiak szintén érdekes megállapításokat tartalmaznak.
- 16 Vö. például Ewen, E.: *Immigrant Women in the Land of Dollars. Life and Culture on the Lower East Side, 1894-1925*. New York 1985. 53-57.; Howe, L: *World of Our Fathers*. New York 1976. 26-27. *What I Remember Clevelanders Recall The Shtetl*, ed. Lake, G. Cleveland, 1985, 9,19, 28.
- 17 Sarna J.: *The Myth of No Return: Jewish Return Migration to Eastern Europe, 1881-1914*. *American Jewish History*, 71 (1981-1982), 256-268.
- 18 Krzywicki, L: *Za Atlantykiem*, Warszawa, 1985. 334.
- 19 Vö. Morawska, E.: „The was Hope Here”. *The Polish Immigrants in Johnstown, Pennsylvania 1890-1930*. In: Renkiewicz F.: ed., *The Polish Presence in Canada and America*. Toronto 1982. 33; Morawska, E.: *The Internal Status Hierarchy in the East European Communities in Johnstown, 1890-1930's*. *Journal of Social History* 1982. No. 1., 80; Brody, D.: *Steelworkers in America. The Non-union Era*. Cambridge 1960, 96; *Zgoda* (Chicago), nr 22, 2 VI 1903 5.
- 20 Tradycja a etniczność. przemiany kultury Polonij amerykańskiej. Wrocław-Warszawa, 1982, és más munkák.
- 21 Vö. Walaszek, A.: *Reemigracja Ze Stanow Zjednoczonych do Polski po I wojnie Swiatowej, 1919-1924*. Warszawa-Krakow, 1983. 149-151.